

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ

В статті розглядаються основні складові цивілізаційного самовизначення українського суспільства та можливі сценарії цивілізаційного самовизначення України з урахуванням ситуації “подвійної розколотості”.

Ключові слова. *Україна, ідентичність, цивілізаційний вибір, Європа.*

In the article the basic constituents of civilization self-determination of Ukrainian society are viewed and the scenarios of civilization self-determination of Ukraine are possible taking into account the situation of “double dissidence”.

Key words. *Ukraine, Identity, civilization challenges, Europe.*

В статье рассматриваются основные составляющие цивилизационного самоопределения украинского общества и возможные сценарии цивилизационного самоопределения Украины с рассмотрением ситуации “двойного раскола”.

Ключевые слова. *Украина, идентичность, цивилизационный выбор, Европа.*

Розглядаючи останні події в нашій державі не лише з точки зору забезпечення власної національної безпеки, а й з зануренням до глибинних витоків проблеми цивілізаційного вибору українського народу, можна сміливо констатувати той факт, що цивілізаційне підґрунтя є лише

* д.політ.н., професор кафедри Міжнародна інформація Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

використанням можливості надати історичному проекту України універсального виміру, можливість обґрунтувати її потенціал, посісти достойне місце в “концерті світових націй”. Наскільки вирішення цієї проблеми має безпосереднє відношення до проблеми національної безпеки, видно з думки М.Михальченко, з якою ми повністю солідаризуємося: “Лімітрофне положення, стан – це проміжне положення та стан. Якщо народ “лімітрофа” не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то самовизначення цього народу в формі незалежної держави залишається проблематичним, як і проблематично створення своєї локальної цивілізації” [1].

Якщо ми більш уважно проаналізуємо думку М.Михальченко, то ми побачимо, по-перше, що він протиставляє поняття “регіональна цивілізація” та “локальна цивілізація”. По-друге, вчений пропонує свій сценарій подолання лімітрофності в напрямку інтеграції в європейське співтовариство з послідовним приведенням всієї економіко-політично-правової інфраструктури у відповідність з європейськими стандартами, але ця думка має місце в подальших характеристиках такого подолання як “нейтралізація європейського чинника закріплення лімітрофності України” [1] або “подолання лімітрофності України на користь європейського вибору” [1].

Повністю поділяючи думку М.Михальченко, ми все ж таки ставимо ще раз питання за допомогою яких технологій таке подолання можливо (оскільки сам дослідник слушно зауважує, що сама Європа може стати головною перепорою на європейському шляху української цивілізаційної ідентичності, що ми зараз і спостерігаємо в загальноєвропейському масштабі) Україна залишається в статусі “чужого серед своїх”. Тим самим вона відтворює ситуацію, яку С.Хантінгтон описував як ситуацію “подвійної розколотисті” (хоча такого терміну він, особисто, не вживав). Так, описуючи так звані “розколоті країни”, він писав: “В майбутньому, коли приналежність до певної цивілізації стане основою самоідентифікації

людей, держави, в населенні яких представлено декілька цивілізаційних груп на кшталт Радянського Союзу будуть приречені на розпад. Але є і внутрішньо розколоти держави – відносно однорідні в культурному відношенні, але у яких нема згоди по питанню про те, до якої цивілізації вони належать. Їх уряди, як правило, хочуть “вскочити на підніжку поїзду” та приєднатися до заходу, але історія, культура, та традиція цих країн нічого спільного з Заходом не мають” [2].

Інший тип розколоти Хантінгтон фіксує на прикладі Туреччини, яка має не стільки внутрішню природу, але є результатом зовнішнього позиціонування: “Куди податися Туреччині, яка відкинула Мекку, але сама відкинута Брюсселем? Не виключено, що відповідь така: “Ташкент”. Крах СРСР відкриває перед Туреччиною унікальну можливість стати лідером тюркської цивілізації, що відроджується, охоплюючи сім країн на просторі від берегів Греції до Китаю. Заохочувана Заходом, Туреччина прикладає всі зусилля, щоб вибудувати для себе нову ідентичність” [2].

З наведених висловів американського політолога для України випливає висновок, що її завдання та труднощі в цивілізаційної та геополітичної ідентифікації багатою мірою аналогічні труднощам Туреччини, що може бути зафіксоване в наступних аспектах:

а) наявність протиріч між модернізаційною стратегією правлячої еліти та традиціоналістськими установками певних верств населення (наразі ми не маємо даних наскільки глибоким є розкол між євроатлантичною орієнтацією еліти та кількістю ісламістських організацій та аналогічним чином налаштованого населення, тобто чи можемо ми говорити про розкол в Туреччині в його внутріполітичному вимірі);

б) невизначеність геополітично-цивілізаційної “онтології” країни (тобто буття в деякому “цивілізаційному проміжку”, де українською паралеллю Туреччини є відмова України від Москви, але аналогічне гальмування просуванню на шляху вступу до ЄС з боку Брюсселя);

в) необхідність нестандартного, навіть парадоксального вирішення цивілізаційного самовизначення в ситуації геополітичних тектонічних “зсувів” (і, додамо певної довільності цього цивілізаційного вибору за умов коли приналежність до цивілізації детермінована не “об’єктивною онтологічною цивілізаційною “вкоріненістю”, а певною “цивілізаційною ідеологією”, причому досить мінливою*).

А тепер спробуємо проаналізувати можливі сценарії цивілізаційного самовизначення України з урахуванням ситуації “подвійної розколотості” (яку досить точно відмітив Гантінгтон як типову рису багатьох “наздогоняючих” цивілізацій та країн посткомуністичного світу) та виділених нами типологічно можливих критеріїв приналежності до цивілізаційного співтовариства. Після цього ми поставимо питання, який з цих сценаріїв є, по-перше, більш-менш реалістичним, а, по-друге, відповідає потребам національної безпеки України.

1) Етнічний критерій. Ми взяли цей критерій по аналогії з концептом “тюркської цивілізації”, який розглядав Гантінгтон. Дійсно, цивілізаційний вибір України неодноразово розглядався крізь призму цього критерію і, безумовно, місце “тюркського” етносу (чи “суперетносу”) в цьому випадку займало “слов’янство”. Ми неодноразово торкалися цієї теми в аспекті сценарію входження України в слов’янську цивілізацію під егідою Росії та тих небезпек втрати національної (і, як наслідок, цивілізаційної) ідентичності, що чекають Україну за умов впровадження цього сценарію в життя [3].

Незважаючи на те, що подібні проекти є вочевидь утопічними (оскільки вони, перш за все, не враховують фактор “сили” та гегемоністські амбіції Росії в регіоні та всьому посткомуністичному просторі), подібні ідеї час від часу повертаються. Наприклад, досить відомий в Україні політолог К.Бондаренко своє інтерв’ю сайту “Диалог” назвав “Слов’янська Європа для нас – реальна альтернатива”. При цьому

він посилається на М.Кундери та на його зауваження про “ностальгію по Австро-Угорщині”, згадуючи проект “Вишеградської четвірки” (у складі Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини) як втілення цієї ностальгії. При цьому політолог по суті повторює тезу попередніх авторів про те, що Україна є “центром спільнослов’янського проекту” і що цей проект є альтернативним “проекту з боку Росії”.

2) Релігійний критерій. Зразу ж зазначимо, що використання релігійного критерію для формування цивілізаційної ідентичності України є вкрай проблематичним та інколи навіть небезпечним (якщо цю проблему розглядати під кутом її наслідків для національної безпеки України). По-перше, це пов’язано з поліконфесійністю України, яка полягає не тільки в тому, що в ній наявні не тільки християнські конфесії (наприклад, ісламу, що поширений переважно серед кримських татар), але й конфесійної неоднорідністю християнських конфесій, кожна з яких виконує важливу ідентифікаційну функцію для українців (тобто уніатська Церква – на заході України, а православна – на Сході). Складність ситуації полягає в тому, що в Україні діє такий потужний гравець як УПЦ МП, що відверто лобіює російські геополітичні та “цивілізаційні” інтереси. А оскільки “православний чинник” є найважливішою складовою сучасної російської національної ідентичності*. Тому будь-яка спроба увійти в цивілізаційну спільноту, сформовану на релігійному фундаменті, приречена не те, щоб активізувати присутність Росії на теренах України та посилити розкол між християнськими конфесіями в Україні. В наслідок сказаного, релігійний чинник займає останню сходинку в спробах цивілізаційного позиціонування України окремо від Росії, уникаючи небезпеки активних спроб зовні інтегрувати її в “спільноросійський світ”.

3) “Космополітичні цивілізаційні ідеології” та їх ціннісні, географічні та “проектні” складові. Зазначені проекти цікаві для нас тим, що в них значно зменшена роль етнічної складової, наслідком чого є

їх космополітизм. Іншою важливою характеристикою цих проектів виступає не тільки важлива роль інших чинників та критеріїв “цивілізаційної ідентичності” (ціннісних, географічних, “історико-проектних”), але їх системний зв’язок. Розглянемо ці ідеології та можливу участь в них України більш детально.

(а) “Європейська цивілізація”. Незважаючи на світоглядний “універсалізм” цієї цивілізації та зниження ролі “національної держави” значущість географічної локалізації не викликає сумніву.

Так, в роботі “Крихкий абсолют” С.Жижек аналізує “географічні обмеження” європейської цивілізації та ту “віртуальну географію” в свідомості європейців, в рамках якої починається, власне “Європа”. Таким чином, виходить, що для хорвата Європа починається саме з Хорватії (при виключенні з її простору сербів), для словенця – зі Словенії, для мешканця Австрії словенці ще не “тягнуть” до європейського статусу, оскільки належать до “Балкан”. В свою чергу німці не вважають Австрію істинно європейською країною, в той час як французи вважають вже німців глибокими центральноєвропейськими провінціалами [4]. У підсумку філософ розглядає цей феномен як симптом неможливості визначити феномен “Балкан” (тобто географічний символ “не-Європи” в серці Європи), оскільки за логікою “зміщеного расизму” Балкани “завжди знаходяться в іншому місці”. З цього жижеківського аналізу можна частково зрозуміти чому Україна не попадає в орбіту європейської ідентичності, оскільки, з точки зору європейців вона є не тільки посткомуністичною, але й пострадянською державою, “євразійською” за своє “цивілізаційною” суттю.

Для України обмеження себе тільки рамками європейської цивілізаційної ідентичності приховує низку небезпек. По-перше, це небезпека “гомосасерізації” або “балканізації” України з боку європейського співтовариства, яка штучно фіксує її лімітрофне положення та таку ж “лімітрофну ідеологію”. По-друге, навіть при успішності цього

проекту українці у якості європейців завжди будуть відчувати комплекс меншовартості як “другорядна європейська нація”. Нарешті, по-третє, за умов відсутності сформованої міцної інтегрованої “національної держави” та національної ідентичності ця стратегія може викликає самозаспокоєння та небажання розбудовувати свою державу.

(б) “Радянська/Російська цивілізація”. Як ми вже зазначали, предикат “радянська” перед концептом “цивілізації” виправдовувався тим, що цивілізаційний статус цьому утворенню надавали такі характеристики: велика географічна “ойкумена” (яка в пропаганді часто акцентувалася як “одна шоста землі”), наявність певної системи цінностей (де суто європейські цінності “комунізму” співіснували з традиційними “євразійськими” цінностями у вигляді ідеократичної держави, колективізму, “соборності” тощо). Як це не дивно “радянську цивілізацію” споріднювали з цивілізацією західної її месіанізм, космополітизм (державний імперський принцип був ворожим до проекту “національної держави” та до будь-якої ідеології “націоналізму”). Були аналогії і між історичним “радянським” проектом та проектом західним, оскільки перший теж був модернізаційним та, базувався, на західних принципах перманентного прогресу науки, техніки, товарів та добробуту.

Щодо цивілізаційного проекту сучасної Росії, то він насичений суперечностями. Незважаючи на історичне наслідування принципів та цінностей радянського режиму, в останньому суперечностей було набагато менше. По-перше, він дивним чином поєднує імперський космополітизм та російський націоналізм (хоча таке поєднання було завжди імпліцитно присутнє і в радянському “інтернаціоналізмі”, будучи відчутним вже в сталінському проекті). По-друге, він є послідовно антизахідним (причому в більшій мірі, ніж проект радянський, оскільки останній протистояв не стільки цивілізаційному принципу “західного модерну”, скільки його економіко-політичному різновиду). Для сучасної Росії прірва між нею та Заходом полягає набагато глибше, і ця “глибина” має “цивілізаційний”

камуфляж. Висновок сучасних російських ідеологів та культурологів полягає в радикалізації тези “Росія – не є європейською країною за визначенням і ніколи нею не буде” (в той час як починаючи з Петра Першого російській проект полягав в тому, щоб перетворити Росію на “нормальну” європейську країну). Для “раціоналізації” цієї цивілізаційної прірви і використовується православ’я в контексті фундаментальної цивілізаційної опозиції “духовність/раціоналізм”.

Щодо історичного проекту сучасної Росії, то він теж поєднує низку суперечностей, основну з яких можна визначити як суперечність між “модернізацією” та “фундаменталізмом”. З одного боку, російська цивілізаційна ідентичність припускає необхідність глобалізації руху капіталів та товарів (і сама інтегрована в цю економічну “світ-систему”), а, з іншого, її “цивілізаційним кредо є “антиглобалізм”, боротьба з “мондіалізмом” (переважно американським). Інколи цей “антиглобалістський імпульс” призводить до появи певних автаркістських тенденцій в їх самовизначенні, які знайшли своє вираження в метафорі “Острів Росія”. Іншими словами, цей “фундаменталізм” та “антиглобалізм” можна визначити як зворотний бік процесу глобалізації, як те, що Жижек називав “Джихад у світі Макдональдса”.

В наслідок наведеного, можна резюмувати, що будь-які проекти цивілізаційної ідентифікації України на “російському векторі” на практиці будуть означати приєднання до агресивного антизахідного російського курсу, що призведе до цивілізаційного ізоляціонізму.

(в) Сценарії субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Як впливає з вищенаведеного прийняття курсу на російську або слов’янську цивілізаційну ідентичність буде означати для України відмову від будь-яких претензій на самостійну геополітичну гру та втягнення в інтеграційний російський сценарій. Прийняття європейської цивілізаційної ідентичності та стратегічний курс на інтеграцію в євроатлантичні структури на відміну від попередньої ідентичності не обмежує Україну в її

пошуках більш локальної (субрегіональної) цивілізаційної ідентичності. (Певні відцентрові процеси в самій Європі в бік дрейфу до більш локальних “цивілізаційних спільнот”*, ніж загальноєвропейська спільнота, демонструють, по-перше, проблемний характер цієї ідентичності, а, по-друге, можливість поєднання різних типів цивілізаційної ідентичності як прояву діалектики універсального та локального).

Це означає можливість та, головне, необхідність поєднання курсу на формування європейської ідентичності України з ідентичністю субрегіональною. На питання в рамках якого геополітичного та культурного регіону така ідентичність можлива, більшість дослідників називають ГУАМ та – в більш розширеному вигляді – регіон “Балто-Чорноморської дуги”.

Чи означає сказане, що ГУАМ та СДВ приречені залишитися на рівні тільки політичних союзів з явною антиросійською спрямованістю? Позитивна відповідь на запитання означала б констатацію відсутності універсалістської компоненти в цих утвореннях та неможливості для України поля для формування “субрегіональної цивілізаційної ідентичності”. Тим не менш, наші попередні роздуми щодо конструктивістської парадигми в створенні цивілізаційної ідентичності дозволяють стверджувати, що зазначені структури залишають багато можливостей для виходу за коло примітивної русофобії* та сформувати певну позитивну платформу, яка в майбутньому зможе отримати “цивілізаційні” ознаки.

На цю думку наштовхує той факт, що такі критерії цивілізаційної ідентичності як ціннісний, географічний та критерій приналежності до “історичного проекту” можуть бути задіяні в формуванні такої

* Під цими локальними спільнотами ми маємо на увазі поділ між “Старою Європою” та “Новою Європою”, особлива позиція Німеччини і Франції щодо інтеграції до НАТО деяких пострадянських країн тощо.

* У цій роботі не проводиться ні русофобська, ні русофільська позиція. Автор відстоює докорінні інтереси України як незалежної країни, яка може здійснити модерний проект євроінтеграції.

субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Розглянемо стисло кожний з них:

(1) Ціннісний критерій. Крім європейських цінностей, які поділяють усі держави, що входять до СДВ, існує низка цінностей, які можуть поділитися державами “транзитними”, тобто тими, хто проходить шлях “від комунізму до демократії”. Оскільки усі без винятку країни СДВ були або республіками колишнього СРСР (Україна, Грузія, Молдавія, держави Балтії), або Югославії (Македонія, Словенія) або входили в європейський блок держав-сателітів колишнього СРСР (Румунія), то спільний травматичний історичний досвід може допомогти в акцентуації такої європейської цінності як “свобода” та створенні щось на кшталт послідовного антикомуністичного або антиімперського блоку. Значною мірою таке об’єднання має бути антитезою проекту прихованого комуністичного реваншу (у вигляді, перш за все, імперського реваншу), спроб з боку Росії переглянути історію та вибілити найчорніші її сторінки в образі псевдосоціалістичного минулого. (Конкретним прикладом цієї стратегії є перегляд в Росії програм шкільних підручників з історії в бік апологетики радянського періоду російської історії, виправдання практики концтаборів як “інструментів створення великої держави” та “реабілітації” фігури Сталіна, який, за словами, В.Путіна був “найуспішнішим радянським лідером”).

(2) Географічний критерій. Як вже зазначалося, держави СДВ та ГУАМ об’єднує факт проживання на спільному географічному просторі, який, як і Європейський Союз, характеризується чіткими географічними рамками конкретного регіону (тобто в лавах їх членів немає держави, яка б була географічно віддалена від даної спільноти, так і нема відверто ворожих держав, яка б руйнувала певну однорідність зазначеного простору). Це означає принципову можливість задіяння географічного критерію в процесі формування субрегіональної цивілізаційної ідентичності. Додатковою підставою для подібної ідентичності є факт вже

згаданої лімітрофності, тобто факт того, що всі держави цих утворень є “уламками колишніх імперій”, їх периферією. В рамках міфологізації простору, яка має місце в будь-яких цивілізаційних концепціях, ця презирлива конотація може обернутися на певні переваги, причому подібне ціннісне перетворення типове для будь-якого міфологічного мислення. Ідея такого перетворення криється і в самоназві “українців” та “України” як великої “периферійщини”, що відмічав Роман Шпорлюк: “Важливо те, що наприкінці дев’ятнадцятого сторіччя народ, нині відомий як українці, почав називати себе українським, а свою Батьківщину – Україною. До того вони були відомі як русини в Австрії, русаки – в Угорщині, малороси (або козаки) в Російській імперії. Подальше рішення прийняти “українське” найменування для народу, що жив під декількома різними юрисдикціями, і вважати землі, на яких цей народ жив, однією країною, “Україною”, не мало нічого спільного з уявленням про цю новостворену країну, як про чиюсь “окраїну”. “Україною” почав позначатися географічний простір, що розкинувся від земель донських козаків до північних графств Угорщини, від гирла Дунаю до точок північніших за Суми та Харків. Навіть поверховий погляд на мапу Європи дає зрозуміти, що такий простір не може бути “окраїною” чи “периферією” будь-чого. Факт той, що для нової великої країни, яку створили (вона існувала лише в уяві), засновники та перші пропоненти “України” зухвало взяли назву, що заперечувала сам статус цієї країни як нації.

(3) Критерій приналежності до “історичного проекту”. Із зазначеного випливає, що рамки спільнот ГУАМ та СДВ дозволяють сформувати свій самобутній історичний проект як відносно автономну частину загальноєвропейського проекту. На рівні цінностей цей проект, як ми вже говорили, може акцентувати особливий історичний досвід життя за умов тоталітарних режимів та формування ідеології нового гуманізму “солідарності приголомшених”.

Треба відзначити, що в самих європейських країнах пафос ствердження гуманістичних цінностей значною мірою зменшився в наслідок відносно налагодженого життя за умов принципів “соціальної держави”. Тому гуманітарну думку цих країн в згаданому “гуманістичному напрямку” намагаються розбудити філософи-моралісти на кшталт А.Глюксмана та нагадати європейцям їх історичний месіанізм в провадженні цих цінностей.

(4) Можливе обґрунтування претензій України на роль “регіонального лідера”. На відміну від проекту перетворення України на лідера “слов’янської об’єднаної цивілізації”, роль “субрегіонального лідера” не є простою мрією або амбіційним маренням. (Між іншим ця ідея була заявлена відразу ж після перемоги “помаранчевої революції” Президентом України, коли він проголосив за мету “стати регіональним лідером від Варшави до Тбілісі”).

Ці претензії можуть базуватися не на комплексі зверхності по відношенню до країн нової Спільноти, а, завдяки наступним характеристикам її історичного становлення. Якщо брати ціннісну складову можливого цивілізаційного проекту ГУАМ – СДВ (складову “нового гуманізму”), то Україна як ніхто інший зазнав втрат за часів імперського поневолення (до радянського періоду включно). Зокрема факт “Голодомору”, як масового геноциду українського народу, безпрецедентність цього факту, що за своїми наслідками може бути співставлений з Голокостом, дають Україні моральне право виступати ініціатором “Меморіалу пам’яті” та розробки ціннісного кодексу “нового гуманізму” та нової солідарності. Що стосується другої частини проекту (частини суто геополітичної), то наявність крос-культурних та крос-релігійних складових у націй-членів нової спільноти, висуває Україну на можливу роль модератора досягнення цивілізаційної єдності за умов культурно-релігійного плюралізму.

Висновки. Можливість цієї ролі пов'язана з тим, що Україна завжди була простором зустрічі різних культур та різних цивілізацій, і ця особливість була неодноразово відмічена тими дослідниками, хто замислювався над цивілізаційною своєрідністю України. Ця ідея висловлювалася ще М.Драгомановим (а потім такою низкою таких мислителів як Д.Донцов, І.Лисяк-Рудницький, Я.Пеленський та інші). Якщо розглядати зону країн СДВ як зону країн-лімітрофів, або розширеної “Приграниччине”, то єдиний “привілей” України в цьому контексті полягає в тому, що вона з давніх давен була територією міжцивілізаційних кордонів.

Проблема сучасної самоідентифікації України і громадян цієї країни є однією з найактуальніших. На жаль, ціннісний розкол політичних сил в Україні стримує процес самоідентифікації. Спочатку Компартія України та її попутники стримували цей процес. З поступовим зникненням впливу Компартії України естафету з її рук підхопили маргінальні партії і громадські організації, які спираються на маргінальні верстви населення. Причому в ці маргінальні верстви входить значна частина зрусифікованих етнічних українців, які не бажають знати ні рідної мови, ні рідної культури. Деякі антиукраїнські сили в Росії йдуть на союз з маргіналами, усіма засобами стримують самоідентифікацію України, хочуть перекреслити євроінтеграційний курс нашої країни. В цій ситуації використання концепту „цивілізація” в формуванні нових регіональних співтовариств європейської орієнтації, в яких активну роль грає Україна, є беззаперечним позитивом і надією на добре майбутнє країни.

Список використаних джерел:

1. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – С.341-342.

2. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – К., 2004. – С.339.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций//Полис, 1994., №1. – С. 45.
4. О. Андреева. Кризові тенденції національної ідентичності в Європі та їх непрямий вплив на національну ідентичність сучасної України.// Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – Вип..11. – С. 81-96.
5. Шевченко В., Іващенко М. Концепція національних інтересів України. – К., “Слов’янський світ”, 1996. – С.20.
6. Жижек С. Хрупкий абсолют или почему стоит бороться за христианское наследие. – М., 2003. – С.33.